

Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького

**SYMPOSIUM
HISTORIOGRAPHICUM
CZERCASIENSIVM**

— ❧ Том I ❧ —

присвячений 150-річчю від дня народження
Михайла Грушевського

Черкаси
2016

УДК 930 (477)
ББК 63.3 (4Укр)

Symposium historiographicum Czercasiensium = Черкаський історіографічний симпозиум /
За ред. В.Масненка. – Т. 1 (Присвячений 150-річчю від дня народження Михайла Грушевського).
– Черкаси, 2016. – 312+VI с., іл.

ISBN 978-966-353-435-0

Редакційна колегія:

Гоцуляк В. В., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Добржанський О.В., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Ю.Федьковича)
Зашкільняк Л.О., д-р. іст. н., проф. (ЛНУ ім. І.Франка)
Земзюліна Н. І., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Івангородський К. В., канд. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Карев Д. В., д-р. іст. н., проф. (ГДУ ім. Янки Купали, м. Гродно, Білорусь)
Колесник І.І., д-р. іст. н., проф. (Інститут історії України НАН України)
Корновенко С. В., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Масненко В. В., д-р. іст. н. проф., відповідальний редактор (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Михайлюк Ю. М., канд. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Морозов А. Г., д-р. іст. н., проф. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Присяжнюк Ю.П., д-р. іст. н., проф., відповідальний секретар (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Сердженга Павел, д-р. габіліт., проф. (Жешувський університет, м. Жешув, Польща)
Синявська Л. І., д-р. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Стемпнік Анджей, д-р. габіліт., проф. (УМКС, м. Люблін, Польща)
Тельвак В. В., д-р. іст. н., проф. (Дрогобицький ДПУ ім. І.Франка)
Удод О. А., д-р. іст. н., проф. (Інститут історії України НАН України)
Шамара С. О., канд. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)

Рецензенти:

Боечко В.Ф., д-р. іст. н., доц. (ЧНУ ім. Б.Хмельницького)
Піскун В.М., д-р. іст. н., проф. (Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України)

*Рекомендовано до друку Вченої радою Черкаського національного університету
ім. Богдана Хмельницького, протокол № 4, від 23 грудня 2016 р.*

*Публікація містить результати досліджень, проведених при грантовій підтримці
Державного фонду фундаментальних досліджень за конкурсним проектом №Ф67/27-2016
Спільна історія України та Білорусі в сучасній колективній пам'яті обох народів:
компаративний аналіз*

ISBN 978-966-353-435-0

© Автори, 2016
© ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2016

Зміст

Вступне слово	5
Михайло Грушевський: постать і образ	
Пиріг Р.Я. МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ: ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬНОГО СПРИЙНЯТТЯ ІСТОРИЧНОЇ ПОСТАТІ.....	8
Удод О.А. ОБРАЗ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО В СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ УКРАЇНИ.....	17
Тельбак В.В. ПОСТАТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО В ГУМОРИСТИЧНІЙ КУЛЬТУРІ ЙОГО ЧАСУ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНА ПРАКТИКА.....	27
Вашенко В.В. ІСТОРИК У БОРОТБІ ЗА СИМВОЛІЧНУ ВЛАДУ В СОЦІОЛОГІЇ: М. ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ТВОРЕЦЬ НАУКОВИХ ТРАДИЦІЙ.....	37
Масненко В.В. «ІСТОРИК – СЛУГА НАРОДУ»: САМОРЕФЛЕКСІЯ ТА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	56
Stępnik A. MYCHAŁO HRUSZEWSKI – POLSKA RECERSCJA DORÓWKU HISTORIOGRAFICZNEGO.....	72
Михайло Грушевський як археограф, редактор і видавець	
Корновенко С.В., Владига О.М. АРХЕОГРАФІЧНА СПАДЩИНА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ДОРЕВОЛЮЦІЙНОЇ ДОБИ: ПРОЕКТИ, ІНСТИТУЦІЇ, ВИДАННЯ.....	120
Ковалевська О.О. НАУКОВА СПІВПРАЦЯ М. ГРУШЕВСЬКОГО ТА М.БІЛЯШІВСЬКОГО ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛЬСЬКИХ АРХІВІВ.....	138
Савчук І.І. ОСОБЛИВОСТІ РЕДАКЦІЙНО-ВИДАВНИЧОЇ ПРАЦІ М. ГРУШЕВСЬКОГО В ЧАСОПИСІ «УКРАЇНА».....	147
Проблемне поле наукових студій Михайла Грушевського	
Куций І.П. ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ ОБРАЗИ В НАУКОВО-ІСТОРИЧНІЙ СПАДЩИНІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	156
Чабан А.Ю. ВІЗІЯ М.С. ГРУШЕВСЬКОГО ІСТОРІЇ СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ.....	168

Великий історик як політичний і громадський діяч

Яковлев Ю.О. МІЖ НАУКОЮ ТА ПОЛІТИКОЮ: МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ І РУСЬКО-УКРАЇНСЬКА РАДИКАЛЬНА ПАРТІЯ (1894–1899)..... 186

Крот В.О. ПРОБЛЕМИ СПІВПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО З ДЕПУТАТАМИ ПЕРШОЇ ДУМИ 211

Гирич І.Б. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ: ІНТЕРПРЕТАЦІЙНІ ПРОБЛЕМИ (М. ГРУШЕВСЬКИЙ ТА ІНШІ ДЕРЖАВНИКИ) 222

Родинне та схоларне коло М. Грушевського

Журавльов С.А. ПЕДАГОГІЧНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРГІЯ ФЕДОРОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО..... 240

Педич В.П. ЛЬВІВСЬКА ІСТОРИЧНА ШКОЛА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: КОЗАКОЗНАВЧИЙ ДИСКУРС..... 250

Історіографічна рефлексія

Гоцуляк В.В. СУЧАСНА ІСТОРИЧНА ДУМКА ПРО “НАРОДНИЦТВО” І “ДЕРЖАВНИЦТВО” М. ГРУШЕВСЬКОГО 274

Бундак О.А. ПОСТАТЬ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО НА СТОРІНКАХ «УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНИНА» 291

Рецензії та огляди

Тельвак Віталій, Педич Василь. Львівська історична школа Михайла Грушевського. – Львів: Світ, 2016. – 440 с. (Серія «Грушевськіяна»: Т. 9. (Масненко В.В.)..... 298

У ПРИЗМІ ПОШУКІВ «СВОЄЇ» ЦИВІЛІЗАЦІЇ. Куций Іван. Цивілізаційні ідентичності в українській історіографії кінця XVIII – початку XX ст.: між Слов’янщиною та Європою. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2016. – 480 с. (Демуз І.О.) 305

Наші автори 309

Родинне та сшоларне коло
М. Грушевського

Святослав ЖУРАВЛЬОВ
ЗОШ № 126 (Харків)

ПЕДАГОГІЧНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ СЕРГІЯ ФЕДОРОВИЧА ГРУШЕВСЬКОГО

У другій половині XIX ст. народилася нова генерація української інтелігенції, що вийшла з народу. У цьому середовищі формувалася національно-духовна еліта, яка висунула ідеологію нерозривного зв'язку зі своїм народом, консолідації в єдине національне ціле і засобами широкого просвітницького руху вела українців до соціально-політичного, національного та духовного визволення. Яскравими представниками цієї еліти були Грушевські. Становлення представників четвертого-шостого поколінь Грушевських як особистостей, формування їх науково-просвітницьких та політичних поглядів припало саме на другу половину XIX – початок XX ст. Першим серед Грушевських, хто виявив себе як освітянин і громадський діяч, був Сергій Федорович – батько Михайла Грушевського.

Першим серед Грушевських, хто виявив себе як освітянин і громадський діяч, був Сергій Федорович – батько Михайла Грушевського. Початок педагогічної діяльності С. Ф. Грушевського припадає на кінець 1850-х рр. Спершу він працював на Полтавщині (зовсім нетривалий час), потім викладав у Київській духовній семінарії. У середині XIX ст. розпочалася робота над проектом освітньої реформи, у реалізації якої великого значення надавали педагогічній складовій, а кадри вчителів набирали в тому числі і в Україні. Серед таких учителів-подвижників був Сергій Федорович Грушевський, який погодився їхати на викладацьку роботу до Королівства Польського.

На час переїзду до Царства Польського припадає початок дидактичної діяльності Сергія Федоровича: у своїх перших статтях він, з урахуванням отриманого під час навчання та педагогічної роботи досвіду, ділився своїми спостереженнями про шляхи покращення освітньої системи. Так, у статті «К вопросу об изыскании способов к улучшению материального быта духовных училищ» Сергій Федорович визначає головне призначення духовних училищ, розмірковує над тим, як поліпшити функціонування цих закладів, щоб навчальний процес був більш раціональним¹.

Загалом, Сергій Федорович у згаданих статтях, розкриваючи проблеми духовних навчальних закладів, бачив своє призначення в їх докорінній перебудові. Причому усвідомлення цього виникає в нього в юнацькому віці

¹ Грушевский С. Ф. К вопросу об изыскании способов к улучшению материального быта духовных училищ // Руководство для сельских пастырей. – 1862. – № 47. – С. 442.

у роки навчання в Києво-Подільському духовному училищі. І, на нашу думку, саме в цей період у нього зародилося розуміння необхідності змін у цьому сегменті освітнього життя. Отже, головним поштовхом вибору життєвого шляху С. Ф. Грушевського стали особисті враження, адже зі спогадів М. С. Грушевського знаємо, що Сергій Федорович пройшов усі «кола пекла» освітньої системи імперської держави – від початкової до вищої школи. Так, після закінчення Києво-Подільського духовного училища в 1855 р., Сергій Федорович Грушевський вступив до Київської духовної академії. У 1859 р. він успішно закінчив цей заклад і, захистивши магістерську дисертацію на тему «Історія християнської проповіді в Китаї»², здобув ступінь магістра богослов'я і був розподілений до Полтавської духовної семінарії на посаду професора, де перебував від 1859 до 1860 р., а потім, протягом 1860–1865 рр., працював професором з класу Святого Письма в Київській духовній семінарії. 20 вересня 1865 р. С. Ф. Грушевський був «звільнений зі служби в [Київській духовній – авт.] семінарії для вступу на службу в Царстві Польському»³. То був чи не найбільш вирішальний момент його долі. Адже Сергій Федорович, як через багато років напише його дружина, «коли надумав залишати Батьківщину, то відразу подумав і про одруження, щоб не їхати самому». Тож його життя на чужині й загалом подальшу долю розділила молода дружина – 17-річна Глафіра Захаріївна Оппокова (1847–1918 рр.), дочка священика с. Сестринівка Бердичівського повіту на Київщині⁴. Подружжя спочатку прибуло до Варшави, а 23 жовтня 1865 р. С. Ф. Грушевського «на прохання призначили учителем російської мови та словесності до Холмської російсько-греко-уніатської гімназії»⁵. На новому місці Сергій Федорович одразу виявив свій педагогічний хист, про що свідчить його послужний список. С. Ф. Грушевський швидко здобував авторитет, свідченням чого можна вважати ще одне важливе доручення йому – скласти промову для урочистого акту з приводу закінчення навчального 1866 р. Цього ж 1866 р. йому запропонували роботу в Холмському жіночому греко-уніатському шестикласному училищі.

5 січня 1866 р. (усього після двох місяців роботи) він за вибором педагогічної ради додатково був призначений її секретарем і виконував цей обов'язок до 29 серпня 1867 р. Від 13 жовтня 1866 р. й до 13 грудня 1867 р.

² Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України. Відділ Рукописів. Ф.167. Біографічний словник Левицького І. Оп. 2. Од. зб. 888. Грушевський С.Ф. Вірізки з періодичних видань. Виписки з періодичних видань. Львів. 1901 р. – Арк. 3.

³ ЦДІАК. – Ф.1235. Грушевські-історики та філологи. 1830–1958 р. Оп. 1, спр. 1. Свідоцтво про народження, послужні списки та біографія. 8 червня 1830 р. – 22 лютого 1901 р. Арк. 15 зв.

⁴ Шевчук Г. В. Михайло Грушевський називав нашу Сестринівку «одним неустанним святом...» // Пам'ятки України: історія та культура. – 1995. – Ч.1. – С. 82.

⁵ Кубійович В.О. Віросповідання і національний стан людності Холмщини і Підляшшя // III Український статистичний річник 1935 / Під ред. В. Кубійовича та ін. – Варшава – Краків – Львів, 1935. – С. 247.

працював викладачем слов'янської мови в Холмському жіночому греко-уніатському шестикласному училищі⁶. Поряд із роботою в навчальних закладах протягом 1867 р. Сергій Федорович був інспектором Холмських російських педагогічних курсів, зокрема, готував теми творів на медальні праці.

У цей час у родині Сергія і Глафіри Грушевських народився первісток – син Михайло. Пізніше після двох років перебування у Холмі, 1 листопада 1868 р. Сергій Федорович разом з первістком та молодою дружиною переїхали до м. Ломжа. Офіційною підставою, щоб залишити м. Холм, було переведення до іншого навчального закладу, де він не прослужив і двох місяців і посеред навчального року звільнився. Що змусило його несподівано залишити під час навчального року вже обжите місце, щоб перевестись на скромну вчительську посаду до непримітного суто польського містечка Ломжі, розташованого на півдорозі між Сувалками і Варшавою, щоб починати все спочатку, а через сім тижнів взагалі залишити «королівство»? Чітких пояснень з цього приводу Михайло Сергійович не чув, оскільки «батько не дуже оповідав про се – мабуть, не дуже було приємне се життя». Тому можемо лише гадати про справжні причини таких різких змін. Деякі з них назвав Михайло Грушевський: інтриги серед обивателів російської колонії – кар'єристів без гідності і «неприхильна до сих пришельців-обрусителів людність»⁷. Саме у Ломжинській чоловічій класичній гімназії йому доручили викладання церковно-слов'янської мови й теорії словесності. З того часу Сергій Федорович зосередився на проблемах теорії та методики викладання цього провідного в навчальних закладах Російської імперії предмету.

У період 1868–1869 рр. доля С. Ф. Грушевського вкотре змінюється, внаслідок чого він змушений був переїхати на Північний Кавказ. Таке несподіване рішення, напевне, пояснюється погіршенням його стану здоров'я. Документальних підтверджень цього ми не знайшли, але зі спогадів Михайла Грушевського маємо відомості про батькову хворобу горла й пораду лікарів: «Коли хоче зістатись при житті, покинути сей вогкий і болотистий край та шукати десь прожитку на полудні». Отже, 19 грудня 1868 року С. Ф. Грушевський був «згідно з проханням через хворобу звільнений зі служби по навчальному відомству в Царстві Польському»⁸.

Займаючись пошуками праці, Сергій Федорович 6 серпня 1869 р. був викликаний на службу в Закавказький край. Тут Сергій Федорович служив учителем Кутаїської класичної гімназії (1869–1870 рр.), інспектором (1870–1876 рр.) і директором (1876–1878 рр.) народних училищ Ставропольської

⁶ Грушевський М. С. За український маслак. В справі Холмщини. – К., 1907. – С. 271.

⁷ Грушевський М. С. Споми́ни // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 122.

⁸ Там само. – С. 128.

губернії. То був час, коли відразу по закінченні довгої і жорстокої кавказької війни імперія почала активну колонізацію на збездоділих землях. Заохочені царськими пільгами, колоністи – вихідці як з російських, так і з українських губерній – освоювали нові землі, вирубували ліси. Так писав пізніше Михайло Грушевський у своїх спогадах про перші враження батька від Кавказу: «Я приїхав на Кавказ в кілька літ після закінчення останнього акту сеї епопеї – облоги Гунібу і капітуляції Шаміля, великого «імама» Дагестану. Усе навколо мене було повно споминів про сю героїчну боротьбу кавказьких гірняків. Симпатії були на стороні їх, в самім таборі переможців». С. Ф. Грушевський зі своїм легким характером полюбив цю далеку від Батьківщини землю та її людей і «виздоровівши трохи, зівстався одначе на Кавказі, зайнявшись ділом, в яким знайшов своє правдиве покликання – організацією народної школи»⁹.

Як і весь Північний Кавказ, Ставропільська губернія на той час була, за словами Михайла Грушевського, «у стадії сильної колонізації». «Приходили переселенці з губерній українських і великоросійських, – писав М.С.Грушевський, – і осідали на цілині колишніх калмицьких і туркменських степів». У своєму звіті про стан народних училищ Ставропільської губернії за 1872 р. С. Ф. Грушевський, зокрема, зазначав: «Тим часом школа була тільки в селах старого заселення, бувших «державних» селян. Було таких, здається, тридцять з чимось шкіл, але школи ці існували тільки на папері. Ними ніхто не займався, платня учителям від селянських громад асигнувалась неможливо мала, шкільних будинків дуже часто не було зовсім – учителя і школу садили до кого-небудь із селян, через те й учителями числились різні люди без усякого педагогічного цензу, ледве письменні одставні солдати, церковники тощо, які вчили як Бог дав або й зовсім не вчили»¹⁰.

Головна мета педагогічно-просвітницької діяльності Сергія Федоровича на тлі організації недільних шкіл для дорослих полягала в тому, щоб створена система була розповсюджена по всій імперії, а не тільки на Ставропільщині, адже, на його переконання, «поява і порівняно швидкий розвиток у нас народних училищ для дорослих належить до кількості всеохоплюючих, благотворних явищ нашого суспільного життя»¹¹. Перед Сергієм Федоровичем Грушевським стояло завдання створення розгалуженої системи недільних шкіл на Ставропільщині. Дякуючи йому, протягом 1872 і

⁹ ЦДІАК. – Ф. 1235. Грушевські-історики та філологи. 1830–1958 р. Оп. 1, спр. 1. Свідоцтво про народження, послужні списки та біографія. 8 червня 1830 р. – 22 лютого 1901 р. Арк. 26 – 29 зв.

¹⁰ Кучеренко М.О. Між Україною та Кавказом: духовний заповіт С.Ф.Грушевського // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. – Краснодар; Київ, 2012. – Вип. VI. – С. 260.

¹¹ Грушевський С. Ф. О воскресных и вечерних школах для взрослых // Для учителей начальных училищ, а также для учреждений и лиц, заинтересованных делом начального образования. – Киев : Типография В. Давиденко, 1876. – С. 4.

1873 рр. кількість недільних шкіл для дорослих виросла в губернії до п'яти. У листопаді 1874 р. кількість шкіл збільшилась до тринадцяти. Наприкінці 1875 року кількість шкіл для дорослих укотре збільшилась у Ставропільській губернії, з 103 селами та 16 хуторами, при 260 тис. сільського населення, до двадцяти чотирьох.

На освітянській ниві якнайповніше проявилася вдача Сергія Грушевського – «тип українського робітника, у котрого в крові культ роботи – не для збагачення, не для кар'єри, а для роботи самої. Щоб він не робив, він робив з любов'ю, зі смаком, основно, систематично, доводячи кожную роботу до кінця»¹². За умов победоносцевської реакції він підтримував ліберальний напрям і світський характер народної освіти, через що неодноразово мав конфлікти як з духовними, так і зі світськими властями.

Стрижнем світогляду молодого освітянина була любов до всього українського. А оскільки він був із роду священиків, отже й духовність та любов до людей посідали провідне місце в ієрархії його світоглядних цінностей. Як один із важливих напрямів науково-педагогічної та культурно-просвітницької роботи Сергія Федоровича відзначимо створення навчальних посібників. Так, ставши директором народних училищ на Ставропільщині, він 1876 р. випускає у світ посібник для вчителів початкових училищ під назвою «Про недільні та вечірні школи для дорослих». У вступній частині до згаданої роботи висвітлено питання, пов'язані з відкриттям першої недільної школи для дорослих на Ставропільщині. Будучи інспектором народних училищ, Сергій Грушевський наголошував: «На час створення у Ставропільській губернії Інспекції народних училищ (1870 рік) тут не було жодної школи для дорослих. 1871 року відкрита була в губернії недільна школа для дорослих у селі Праскаве Ново-Григорівського повіту при тутешньому двокласному народному училищі»¹³.

Варто окремо зупинитись на методичному доробку С. Ф. Грушевського. Зокрема, з погляду тогочасної дидактичної науки важливе значення мали виокремлення освітніх орієнтирів навчального процесу, яких потребували учителі та учні; створення методики викладання церковно-слов'янської мови як базового напрямку в навчанні майбутніх учителів і священиків; розробка методики навчання вчителів. Рівень шкільної освіти в Російській імперії в другій половині XIX ст. помітно зростав, закладається нова правова основа діяльності шкільних навчальних закладів. У цей час С. Ф. Грушевський, будучи директором народних училищ Терської губернії (Ставропільщина), усвідомлює,

¹² Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського) / М. О. Кучеренко, С. М. Панькова, Г. В. Шевчук. – К. : Київ, 2006. – С. 265.

¹³ Грушевський С. Ф. О воскресных и вечерних школах для взрослых // Для учителей начальных училищ, а также для учреждений и лиц, заинтересованных делом начального образования. – Киев : Типография В. Давиденко, 1876. – С. 3.

що потрібно провадити реформи з урахуванням регіональної специфіки. Виходячи зі своїх переконань, він продовжує плідно працювати в царині освіти: заохочує сільські та козацькі громади до будівництва шкіл та утримання вчителів, проводить учительські з'їзди й організує педагогічні курси.

З метою практичної реалізації методики викладання церковно-слов'янської мови С.Ф. Грушевський створює концептуально новий посібник – «Перша учбова книга церковно-слов'янської мови» (1886 р.). Головні переваги цього підручника полягали в зрозумілій мові та простоті й легкості для опанування. Крім того, в офіційній і педагогічній частинах було викладено загальні положення діяльності педагогічного колективу з вказівками, як навчати читання, письму, арифметиці, закону Божому. У посібнику послідовно розповідалось, як починати вивчення курсу церковно-слов'янської мови з урахуванням того, що учень повинен знати на достатньому рівні державну мову. Важливо, що книга мала поділ на розділи: церковно-слов'янська азбука, початок християнського знання, молитви та псалми¹⁴. Написаний С. Ф. Грушевським посібник давав можливість учням з різним рівнем підготовки вивчити церковно-слов'янську мову і став його найвагомішою працею.

Відомо також, що С. Ф. Грушевський виступав із численними публікаціями просвітницького характеру в провінційних кавказьких газетах. Його статті було присвячено переважно враженням від відвідання поселень і місцевих шкіл у Терській області, проблемам навчання школярів навичкам сільського господарства, питанням адміністративного характеру¹⁵. За час роботи на Кавказі Сергій Федорович виявив великі організаторські здібності в розбудові системи народної освіти й підготовці педагогічних кадрів. За спогадами М.С. Грушевського, «першим завданням батька було добитись від сільських громад, щоб вони побудували шкільні будинки, призначили учителям можливу платню – такою тоді рахувалося 240 – 300 рублів, визначили суми на удержання школи, шкільні знаряддя і т. ін. Батько їздив від села до села, збирав на сходи сільські громади, переконував їх в користі освіти, заводив зносини з впливовими і грошовитими громадянами – найчастіше різними торговцями, використовував їх впливи в громаді, нахилив до жертв на будову й удержання школи, заохочуючи їх медалями, котрі випрошував для них в уряді, та різними іншими почесними відзнаками. Заразом також підготовляв і в школі учительський персонал. Учительських семінарій тоді ще було дуже мало, і учителів чи учительок з семінарською

¹⁴ Грушевський С. Ф. Первая учебная книга церковно-славянского языка : церковно-славянская, методически расположенная, азбука и первая после азбуки книги для церковно-славянского чтения. – М. : Синодальная Типография, 1886. – С. 4.

¹⁵ Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. «Я був їх старший син» (рід Михайла Грушевського). – К. : Кий, 2006. – С. 103.

підготовкою не можна було дістати. Але головним ресурсом для нього скоро стали учениці місцевої жіночої гімназії, для котрих він на спілку з кількома іншими педагогами й не педагогами організував педагогічний клас при гімназії – з цього педагогічного класу потім багато йшло до його шкіл, із них зложивсь найкращий осередок учительства»¹⁶.

Як директор народних училищ Терської губернії, Сергій Федорович не сидів у Владикавказі «при дирекції», а об'їжджав школи, був у курсі їх справ¹⁷. З метою забезпечення місцевих навчальних закладів педагогічними кадрами, при дирекції народних училищ було організовано педагогічні курси, завдяки чому поступово зростали фаховий рівень учителів і відповідно вимоги до їх професійної підготовки.

У процесі своєї культурно-освітньої діяльності С. Ф. Грушевський реалізував не лише організаторські та просвітницькі завдання, а й громадсько-соціальні, оскільки в умовах проведення реформ у різних сферах життя значно зростає соціальна роль освіти та культури. Назагал, у середовищі тогочасної прогресивної інтелігенції Російської імперії переважали реформаторські настрої. На теренах Північного Кавказу представником такої інтелігенції власне й був Сергій Грушевський, який розумів нагальну потребу в удосконаленні чи навіть докорінній перебудові існуючої системи освіти. Приміром, він відчував життєву необхідність створення мережі позашкільних освітніх закладів для народу, подібних до тих, що на той час уже функціонували в найбільш розвинених країнах світу. Так, перша світська недільна школа була заснована ще 1756 р. в м. Базель (Швейцарія). Згодом такі освітні заклади з'явилися та успішно працювали в Англії, Шотландії, Німеччині, Сполучених Штатах Америки та в інших країнах. Що стосується Російської імперії, то за відомчим підпорядкуванням чинне законодавство передбачало два основних типи недільних шкіл: 1) відомства Міністерства народної освіти, що діяли відповідно до «Положення про початкові народні училища» від 14 липня 1864 р. та 25 травня 1874 р., «Правил про уроки для дорослих» від 22 серпня 1902 р., «Правил про уроки і курси для дорослих» від 20 березня 1907 р. та «Положення про вищі початкові училища» від 25 червня 1912 р.; 2) духовні відомства православного віросповідання при Св. Синоді, що діяли відповідно до «Правил про церковно-парафіяльні школи» від 13 червня 1884 р., «Правил про повітові відділення єпархіальних училищних рад» від 28 травня 1888 р., «Положення про управління школами церковно-

¹⁶ Грушевський М. С. Споми́ни // Український історик. – 2002. – № 1–4. – С. 140.

¹⁷ ЦДАК. – Ф. 1235. Грушевські історики та філологи. 1830–1958 р. Оп. 1, спр. 7. Запрошення Владикавказьких реального училища та осетинської на літературно-музичний ранок та випускні збори. 11 червня 1889 р. – 1890 р. – Арк. 2.

парафіяльними і грамоти» від 26 лютого 1896 р. та «Положення про церковні школи відомства Православного Сповідання» від 1 квітня 1902 р.

Відзначимо, що педагогічна та просвітницька праця С. Ф. Грушевського припадає на період від 1860-х до початку 1890-х рр., а отже, частина наведених документів була впроваджена вже після завершення Сергієм Федоровичем професійної діяльності, тож можна припустити, що в деяких «Положеннях» та «Правилах» ураховано його окремі пропозиції щодо організації навчально-виховного процесу в недільних школах для дорослих.

Найбільшою соціально-економічною проблемою в Російській імперії й, зокрема, на території Ставропільської губернії в середині XIX ст., була суцільна безграмотність народних мас. Тож не випадково С. Ф. Грушевський опікується у той час створенням системи недільних шкіл на Ставропільщині. Перші недільні школи, які відкривав Сергій Федорович, були приватно-громадськими установами, що зароджувалися та розвивалися за доби своєрідної «волі». Показовим є той факт, що вчителі недільних шкіл, як правило, працювали без будь-якої винагороди.

Спершу до ініціатив Сергія Грушевського офіційні кола ставилися досить прихильно. Про це, зокрема, свідчить офіційне запрошення С. Ф. Грушевського відвідати Владикавказько-Осетинську школу 1 червня 1889 р.¹⁸ Принагідно зауважимо, що в той час на Кавказі, на відміну від України, політика царизму щодо національних шкіл була дещо поблажливішою, принаймні не заперечувалось їх право на існування, і тому функціонували школи з викладанням мовами кавказьких народів¹⁹.

Присвятивши народній освіті значну частину свого життя, Сергій Федорович Грушевський протягом 30 років працював у Ставропольській та Терській губерніях, а результатом його багаторічної діяльності стало розширення мережі освітніх закладів на території Північного Кавказу через відкриття початкових шкіл у селах і станицях, підвищення загального рівня освіти, поліпшення методичного забезпечення навчального процесу, зокрема, викладання церковнослов'янської мови у школах та народних училищах.

Наприкінці 1880-х рр. на території Терської губернії виникали українські села, а разом із ними з'являлися селянські громади, в яких плекали українську культуру, створювали школи, хати-читальні та різноманітні гуртки, на відкриття яких запрошували Сергія Федоровича як почесного гостя та одного з головних освітян краю²⁰.

¹⁸ ЦДІАК. – Ф. 1235. Грушевські-історики та філологи. 1830–1958 р. Оп. 1, спр. 7. Запрошення Владикавказьких реального училища та осетинської на літературно-музичний ранок та випускні збори. 11 червня 1889 р. – 1890 р. – Арк. 1.

¹⁹ Капельгородський П. І. Брак національної свідомості // Рада. – 1907. – № 55. – 7 березня. – С. 5.

²⁰ Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. «Я був їх старший син» (рід Михайла Грушевського). – К.: Київ, 2006. – С. 97.

Помер С.Ф. Грушевський 1901 р. в м. Владикавказ, де був похований на Першому міському кладовищі (могила не збереглася)²¹. Згідно із заповітом Сергія Федоровича, складеним ще 1892 р., доволі значна частина спадщини призначалася на заснування стипендій його імені в Києво-Подільському духовному училищі та в Київській духовній семінарії, а також на будівництво й утримання народного училища в Києві або Владикавказі (на вибір спадкоємців). Нащадки С.Ф. Грушевського для виконання заповіту обрали київську околицю Куренівку, де 1911 р. було споруджено триповерхову будівлю, у якій на першому поверсі облаштували дитячий садок, а на другому та третьому поверхах було відкрито парафіяльне училище на 465 учнів. Від заснування 1911 р. та до початку 1914 р. і від 1915 року та до встановлення радянської влади цей навчальний заклад носив ім'я С.Ф. Грушевського²².

Отже, Сергій Федорович Грушевський – освітній діяч, організатор народної освіти, автор відомого підручника «Перша навчальна книга церковно-слов'янської мови», інших підручників та методичних посібників для шкіл, етнографічних досліджень, виявив великі організаторські здібності у становленні системи народної освіти на Північному Кавказі. Працюючи у руслі реформаторської педагогіки без акцентування національного характеру, він заклав засади гуманістичної освіти, зорієнтованої на особу вихованця, до національного характеру якого звернуло увагу наступне покоління української інтелігенції.

Bibliography:

1. Грушевський М. С. Спомини // Український історик. – 2002. – № 1 – 4. – С. 122 – 131.
2. Грушевский С. Ф. К вопросу об изыскании способов к улучшению материального быта духовных училищ // Руководство для сельских пастырей. – 1862. – № 47. – С. 442 – 443.
3. Грушевський С. Ф. Первая учебная книга церковно-славянского языка : церковно-славянская, методически расположенная, азбука и первая после азбуки книги для церковно-славянского чтения. – М. : Синоидальная Типография, 1886. – С. 3 – 35.
4. Грушевский С. Ф. О воскресных и вечерних школах для взрослых // Для учителей начальных училищ, а также для учреждений и лиц, заинтересованных делом начального образования. – Киев: Типография В. Давиденко, 1876. – 42 с.

²¹ Там само. – С. 88.

²² ЦДІАК. – Ф. 1235. Грушевські-історики та філологи. 1830–1958 р. Оп. 1, спр. 879. Грушевський М.С. Листування з Київською духовною консисторією, Владикавказьким відділення державного банку та іншими установами про розподіл спадщини між спадкоємцями та про завідування справами видань Грушевського С.Ф. опікування. 5 січня 1901 р. – 1904 р. – Арк. 78 – 80.

5. Капельгородський П.І. Брак національної свідомості // Рада. – 1907. – №55. – 7 березня. – С. 5.
6. Кубійович В.О. Віросповідання і національний стан людності Холмщини і Підляшшя // III Український статистичний річник 1935 / Під ред. В. Кубійовича та ін. – Варшава – Краків – Львів, 1935. – С. 246 – 252.
7. Грушевський М. С. За український маслак. В справі Холмщини. – К., 1907. – 384 с.
8. Кучеренко М.О. Між Україною та Кавказом: духовний заповіт С.Ф.Грушевського // Кубань – Україна: питання історико-культурної взаємодії. – Краснодар; Київ, 2012. – Вип. VI. – С. 259 – 286.
9. Кучеренко М.О., Панькова С. М., Шевчук Г. В. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К.: Кий, 2006. – 627с.
10. Листування з Київською духовною консисторією, Владикавказьким відділення державного банку та іншими установами про розподіл спадщини між спадкоємцями та про завідування справами видань Грушевського С.Ф. опікування. 5 січня 1901 р. – 1904 р. – Арк. 78 – 80. На 110 арк.
11. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України. Відділ Рукописів. Ф.167. Біографічний словник Левицького І.Оп. 2. Од. зб. 888. Грушевський С.Ф. Вирізки з періодичних видань. Виписки з періодичних видань. Львів. 1901 р. – На 3 арк.
12. ЦДІАК. – Ф. 1235. Грушевські-історики та філологи. 1830–1958 р. – Оп. 1, спр. 1. Свідоцтво про народження, послужні списки та біографія. 8 червня 1830 р. – 22 лютого 1901 р. – На 29 арк.
13. ЦДІАК. – Ф. 1235. Грушевські-історики та філологи. 1830–1958 р. – Оп. 1, спр. 7. Запрошення Владикавказьких реального училища та осетинської на літературно-музичний ранок та випускні збори. 11 червня 1889 р. – 1890 р. – На 2 арк.
14. ЦДІАК. – Ф. 1235. Грушевські-історики та філологи. 1830–1958 р. – Оп. 1, спр. 879. Грушевський М.С.
15. Шевчук Г.В. Михайло Грушевський називав нашу Сестринівку «одним неустаним святом...» // Пам'ятки України: історія та культура. – 1995. – Ч. I. – С. 82.

Sviatoslav Zhuravliov
Pedagogical and Educational Activity of Serhiy Hrushevsky

Abstract

The article analyzes the pedagogical and educational activity of S.F. Hrushevsky and defines the main features of pedagogical work. The paper confirms the possibility of creative impact of S.F. Hrushevsky on modern pedagogical education.

Key words: S.F. Hrushevsky, pedagogical – educational activity, culture, folk school.

Наші автори

Бундак Олена Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора з наукової роботи Луцького інституту розвитку людини Університету «Україна»

Владига Ольга Миколаївна, кандидат історичних наук, викладач історії Львівського вищого професійного училища комп'ютерних технологій та будівництва (м. Львів)

Ващенко Володимир Володимирович, доктор історичних наук, професор Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара (м. Дніпро)

Гирич Ігор Борисович, доктор історичних наук, завідувач відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст., зав. сектора грушевськознавства Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України

Гоцуляк Віктор Володимирович, доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Демуз Інна Олександрівна, доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри документознавства ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Журавльов Святослав Андрійович, кандидат історичних наук, вчитель історії Харківської ЗОШ № 126

Ковалевська Ольга Олегівна, доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Корновенко Сергій Валерійович, доктор історичних наук, професор, проректор з наукової, інноваційної та міжнародної діяльності Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Куций Іван Петрович, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Крот Володимир Олександрович, кандидат історичних наук, доцент Кременчуцького національного університету ім. М. Остроградського

Масненко Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор, в.о. завідувача кафедри історії України Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Педич Василь Пилипович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу

Пиріг Руслан Якович, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Савчук Інна Іванівна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Історико-меморіального музею М. Грушевського у м. Києві

Стемнік Анджей, доктор габлітований, професор Університету Марії Кюрі-Склодовської (м. Люблін, Польща)

Тельвак Віталій Васильович, доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка

Удод Олександр Андрійович, доктор історичних наук, професор, чл.-кор. НАПН України, завідувач відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Чабан Анатолій Юзєфович, доктор історичних наук, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичних дисциплін Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького

Яковлев Юрій Олегович, аспірант кафедри історії України Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (м. Івано-Франківськ)

Наукове видання

Symposium historiographicum Czercasiensium

— Том I —

Присвячений 150-річчю
від дня народження
Михайла Грушевського.

Збірник наукових праць

Науковий редактор
Віталій Масненко

Здано до набору 15.12.2016. Підп. до друку 22.12.2016.
Формат 60x84/16. Папір книжковий. Гарнітура Times.
Ум. др.арк 20,65. Наклад 300 прим.

Виготовлено ФОП Гордієнко Є.І.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовників і
розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 4518 від 04.04.2013 р.

Україна, 18000, м. Черкаси
тел./факс: (0472) 56-56-12, (067) 444-28-94
e-mail: book.druk@gmail.com

Це видання надруковано на папері
із деревини відповідної нормам
екологічного лісовикористання